

Larry W. Hurtado

Hogyan lett Jézus Istenné a földön?

A Jézus-tisztelet történeti gyökerei

Bencés Kiadó
Pannonhalma, 2008

Tartalom

Előszó.....	7
Bevezetés.....	13

Első rész: Témák és közelítések

1. Hogyan lett Jézus Istenné? Közelítések a legkorábbi kereszténység Jézus-tiszteletéhez...29	
2. A Jézus-tisztelet és a második Templom zsidóságának monoteista vallásossága.....	59
3. Élni és meghalni Jézusért: A Jézus-tisztelet társadalmi és politikai következményei a legkorábbi kereszténységben.....	101
4. Esettanulmány a korai keresztény Jézus-tiszteletről: Fil 2,6–11.....	149

Második rész: Definíciók és védekezés

5. Zsidó monoteizmus az 1. században.....	193
6. Hódolat a történeti Jézusnak és a korai keresztény devóció	233
7. A Jézus-tisztelet és a korai zsidó oppozíció.....	265
8. Vallási tapasztalat és újítás az Újszövetségben.....	313
Utószó.....	359

Függelék

Bevezető megjegyzések az első évi Deichmann-előadássorozathoz.....	365
<i>(Horst-Heinz Deichmann)</i>	
Miért tanulmányozzuk a korai keresztény irodalmat a Ben-Gurion Egyetemen?.....	379
<i>(Roland Deines)</i>	
Modern szerzők mutatója	383
Tárgymutató.....	389
Szentírási helyek és más ókori források.....	399

Előszó

2004 márciusában az a megtiszteltetés ért, hogy a negevi Ben Gurion Egyetemen (Beér-seva, Izrael) én tarthattam az akkor induló Deichmann előadás-sorozat be-köszöntő előadásait. A könyv első négy fejezete az előadások bővített változatait tartalmazza, amelyeket később izraeli kollégáim kérésére és az Eerdmans kiadó buzdítására további esszékkel bővítettem. Ezek eredetileg folyóiratokban jelentek meg, és szorosan kapcsolódnak a Deichmann-előadásokban tárgyalt kérdésekhez.

A Ben Gurion Egyetemen tartott éves előadás-sorozat, amelyet jómagam vezethettem be, része a „Deichmann-program a hellenista és római kori zsidó és keresztény irodalomról” projektnek, amely oly sokat köszönhet dr. Heinz-Horst Deichmann fantáziájának és nagylelkűségének. Nagyon örülök, hogy Deichmann úr előadásaimhoz fűzött bevezetője helyet kap-

hatott e könyvben (lásd a Függelékben). Fő célunk, hogy az Újtestamentum izraeli tanulmányozásával történeti forrást biztosítsunk a római kori zsidó vallás kutatásához. Örömmel fogadtam a meghívást, hogy csatlakozzam a program előkészítéséhez, és nagy érdeklődéssel várom további alakulását. Feleségem és a magam számára a Beér-sevában töltött idő nagy ajándéka volt, hogy megismerkedhettünk Deichmann úrral és nejével, akik hűséges hallgatói voltak előadásaimnak.

Az előadások, amelyek szövegeit az első négy fejezetben olvashatják, nagyrészt művelt és érdeklődő közönség előtt hangzottak el, akik azonban nem ismerték sem a korai keresztény szövegeket, sem a tudományos kutatás kérdéseit és következtetéseit. Beér-sevai közönségem szinte teljes egészében a Ben Gurion Egyetem zsidó diákjai és a tágabb közösség köréből került ki. A szövegek itt megjelent változatában főként stilisztikai javításokra és egyértelműsítésekre koncentráltam, néhol kiegészítéseket tettem, valamint bővíttem a jegyzeteket azokra gondolva, akik tovább szeretnék tanulmányozni a könyvben kifejtett kérdéseket. A második négy fejezetbe olyan folyóiratcikkek kerültek, amelyeket eredetileg keresztény kultúrkörből származó tudóstársaimnak írtam, amit a lábjegyzetekben a forrásokra és a szakirodalomra tett számos utalás is bizonyít. Azért közöltem itt e cikkeket, mert különösen fontosnak tartom, hogy részletesen kifejtik az első négy (főként az első két) fejezetben felvázolt felfo-

gásomat. Csak egészen apró stilisztikai javításokra szorítkoztam, hogy a szövegek a könyvbe simuljanak. Remélem, az érdeklődő olvasónak ezek a szövegek sem fognak nehézséget jelenteni. Mivel az ötödik fejezettől a nyolcadikig a korábbi fejezetekben kiindulási alapnak tekintett kérdésekről esik szó, elkerülhetetlenek az ismétlések. Legtöbbször a korábbi fejezetekben csak utalás-szerűen előforduló kérdések a későbbi fejezetekben bővebb tárgyalást kapnak.

Beér-sevai vendéglátóink olyan melegséggel fogadtak bennünket, feleségemet és engem, hogy úgy érezhettük, hosszú útról megtérő családtagok vagyunk – pedig először jártunk a Ben Gurion Egyetemen, és nem ismertük vendéglátóinkat. Külön köszönet illeti Zipporah Talshir professzor asszonyt (aki ottlétünkkor a Bibliai és Közel-Keleti Tanulmányok Tanszékének vezetője volt), hogy helyben oly sok mindent megszervezett. Köszönöm azoknak is, akik eljártak az óráimra, kérdéseket tettek fel és megosztották velem gondolataikat, amiért úgy érezhettem, hogy számukra sem érdektelen, ami engem érdekel. Dr. Cana Werner és a tanszék egyik hallgatója, Dalia Amara héberre fordították előadásaimat, amihez bárki hozzájuthatott. Miután kiadásra előkészítettem a szövegeket, átdolgozták fordításukat és a négy folyóiratcikket is lefordították a könyv héber nyelvű kiadása számára a Ben Gurion University Pressnek. Hálás köszönetem mindkettőjük-

nek, hogy nem sajnálták sem idejüket, sem tehetségüket az előadás-sorozat gondozására és a kötet héber kiadására.

Barátom, dr. Roland Deines, nagy hatású Újszövetség-kutató, nem hivatalosan 2003 májusában keresett meg először, hogy vállalnám-e a Deichmann előadás-sorozat bevezető előadásait. Egyhetes izraeli utunk során Roland számos történelmi emlékhelyre kalauzolt el bennünket a Negevben, Jeruzsálemben és Galileában, és megosztotta velünk a második Templom korabeli judaizmus és a korai kereszténység archeológiai kérdéseivel kapcsolatos széles körű tudását. Izraelben töltött időnk informatív, ösztönző és gazdag volt, aminek legfőbb oka, hogy Roland oly nagylelkűen bánt az idejével. Nagyon hatékonyan szervezte az előadások fordítását és a könyv héber nyelvű kiadásának ügyét is.

Köszönöm továbbá, hogy a Deichmann-előadások egy részét másutt is előadhattam. 2004 szeptemberében az első fejezet változatát a lundi egyetemen adtam elő nyilvánosan; az első két fejezet anyagát Stockholmban a Broady-előadások keretében mondtam el; a harmadik fejezet témájáról pedig az egzegetikai napokon beszéltem az Uppsala Egzegetikai Társaság éves találkozásán. Köszönöm Kari Syreninek, hogy ezt az utat megszervezte, Stockholmban Thomas Kazennek, Lundban Bengt Holmbergnek, akik saját városukban voltak felelősök. Köszönet minden skandináv kollégának a meleg fogadtatásért.

Az első három fejezetet 2004 októberében New Yorkban is elmondtam az Általános Teológiai Szemináriumon a Paddock-előadások keretében. Erre a feladatra dr. John Koenig jelölt. Köszönöm munkatársainak, hogy Paddock-előadónak választottak, és dr. Robert Mullinnak, hogy megszervezte, kényelmessé és élvezetessé tette otllétemet. Megtiszteltetés, hogy a Paddock-sorozatban olyan illusztris előadók sorához csatlakozhattam, mint William Temple vagy J. N. D. Kelly. Nagy öröömre szolgált, hogy oly sokan érdeklődtek az előadásaim iránt, és hogy oly intenzív beszélgetések alakultak valamennyi után.

Ahogy már jeleztem, a második négy fejezet korábban folyóiratcikkek formájában jelent meg. Ez az anyag annak a kutatási iránynak a publikációsorozata részét képezi, amely legújabb könyvemhez vezetett: *Lord Jesus Christ: Devotion to Jesus in Earliest Christianity* [Úr Jézus Krisztus: A Jézus-tisztelet a legkorábbi kereszténységben], Grand Rapids–Cambridge, Eerdmans, 2003. A szövegek eredeti megjelenési helyéről minden fejezet elején jegyzet tudósít. Köszönöm az egyes folyóiratoknak, ahol a szövegek elsőként megjelentek, hogy engedélyezték a tanulmányok könyvbeli újraközlését. Csak apró változtatásokat eszközöltem rajtuk. Mivel eredetileg önálló tanulmányoknak szántam őket, sajnos néhány ponton ismétlik egymást.

A könyvben szereplő tanulmányok tanúsítják, hogy mit köszönhetek a korábbi kutatóknak és

kortársaimnak, azoknak is, akikkel nem értek egyet, s azoknak is, akiknek véleményéhez közelebb érzem magam. Tartozásomat és hálámat a lábjegyzetekben próbálom leróni. Tisztában vagyok azzal, hogy adósságom sokkal hatalmasabb, semhogy ily módon kiegyenlíthetném.

Ezt a kötetet Alan Segal barátomnak ajánlom, aki komoly elkötelezettséggel áll ki amellett, hogy az Újszövetség fontos szövegkorpusz a második Templom korabeli zsidó hagyomány történeti elemzésében. A Deichmann-programnak is ez a fő célja.

Edinburgh, 2005. szeptember

A történeti Jézus tisztelete és a korai keresztény devóció

Térjünk vissza központi kérdésünkre: mit mondhatunk a korai keresztény devocionális praxis és a történeti Jézus iránti, feltételezhető tisztelet kapcsolatáról?

Hogy olyasmit állítsunk, ami alig kíván indoklást: az 1. századi zsidó társadalom keretei között az egyetlen Isten kizárólagos tisztelete iránti mély elköteleződés és az ugyanolyan mély antipátia az emberek istenítésével szemben valószínűtlenné teszi, hogy akár Jézus tanítványai, akár a segítségét kérő zsidók istenségnek kijáró imádatként értelmezett hódolattal illették volna Jézust. A pogányok elégedettebbek lettek volna, ha istenként tisztelhetnek embereket, de ha valaki ilyen tisztelettel illette volna Jézust, amikor gyógyítást vagy ördögűző hatalmának gyakorlásáért esedezik, a zsidók eltévelyedettnek nézték volna. Jézus kulturális környezetében teljesen helyénvaló lett volna hódoló gesztusokkal üdvözölni egy népszerű tanítót, vagy az elkeseredetten kért segítség forrását. De a korai keresztény közösségekre jellemző, oly korai, Jézus iránti sokkal intenzívebb hódolat nem egyszerűen a történeti Jézus-hoz társított devocionális struktúra folyamánya volt, és nem köthető kielégítően Jézus működéséhez sem.³⁰

30 Vö. R. T. FRANCE, *The Worship of Jesus: A Neglected Factor in Christological Debate?*, in *Christ the Lord: Studies in Christology Presented to Donald Guthrie*, szerk. H. H. ROWDON, Leicester, InterVarsity, 1982, 17–36.

A páli levelekben evidenciaként kezelt, az Újszövetségben végig megerősített devóció „binitárius” szerkezete a zsidó monoteista gyakorlat fő és egyértelműen új mutációjához, illetve variációjához tartozott. Az 1. századi keresztény közösségekben annak ellenére, hogy villámgyorsan elfogadták a nézetet, miszerint Jézus jogosan részesül isteni dicsőségben és rangban, ez a meggyőződés Jézus földi működésének hatásán felüli, további fejlődést képviselt. Ahogyan nem helyénvaló a feltámadt Jézusnak az isteni dicsőségben való részesedését leszűkíteni a feltehető Krisztus-kultusz közösségeire (Wilhelm Bousset-hoz és a nyomában járókhoz hasonlóan), úgy leegyszerűsítés volna Jézus felmagasztosulása szemléletének felbukkanását is földi működésének időszakához kötni.

Ebben a fejezetben megfigyelhettük, hogy a kanonikus evangéliumok közös pontjai, amelyek legközvetlenebb hozzáférésünket biztosítják a korai elbeszélői tradíciókhoz, megerősítik ezt a pozíciót. A maga módján valamennyi evangélista megkülönbözteti Jézus státusának felismerését: a Jézus működésének idejében jellemző felismerést a húsvét utáni időszakban nyilvánulttól. A különbségtétel talán Márknál tematizálódik a leghatározottabban, hiszen beszámolójában minden emberi lény szomorúan kudarcot vall Jézus valódi jelentőségének és hivatásának felismerésében, és a προσκυνέω kifejezés csak Jézus ironikus dicsőítésének

leírásaiban szerepel.³¹ Márkhoz hasonlóan Lukácsnál is a tanítványok és más kérelmezők által Jézusnak adott tisztelet leírására használt nyelv egy társadalmilag feljebb való személynek adott szokásos tisztelet típusait jelzi Jézus kulturális környezetében. Lukács csak Jézus feltámadása után mutatja be úgy a tanítványok Jézus-tiszteletét, mint ami valóban „imádás”-nak nevezhető. Még Jánosnál is, ahol Jézus személye inkább a húsvét utáni hit szemszögéből jelenik meg – kivéve a 9. fejezetben a vak ember meggyógyításának paradigmatiszta történetét –, a szerző általában nem vetíti vissza beszámolójába a maga korának, amelynek írt, keresztény devocionális praxisát.

Máténál ugyanakkor a földi Jézus emberek általi tiszteletének megerősítésére találhatunk egyértel-

31 Hozzáveszem a 15,39 századosát is. A százados állítását a márki ironia újabb megnyilvánulásaként értelmezem: ennek a hóhérnak a szavai fejezik ki azt, amit az olvasók Jézus valódi jelentőségének ismernek, bármit gondolt is Márk arról, hogy milyen értelmet tulajdonítsunk a századosnak mint a jelenet szereplőjének. Lásd érvelésemet: HURTADO, *Mark: New International Biblical Commentary*, Peabody, Mass., Hendrickson, 1989, 269. Vö. KINGSBURY, *The Christology of Mark's Gospel*, Philadelphia, Fortress, 1983, 129–133, aki a százados állításában annak jelzését látja, hogy „ő az első emberi lény Márk elbeszélésében, aki valóban elhatolt Jézus identitásának titkáig” (133). Ám a márki elbeszélés itt inkább a bennfentes olvasók érdeklődésének fentartására, semmint a százados hitelesítésére szolgál.

mű programadó erőfeszítést. Természetes, hogy a Mt 28,18-ban a feltámadt Jézusról van szó, aki megkapott „minden hatalmat mennyben és földön”, s ez arról tanúskodik, hogy Máté különbséget tett a földi és a feltámadt Jézus között. Ugyanakkor az evangélista meg lehetőségen következetesen úgy állítja be Jézus tanítványait és azokat, akik kérni jönnek hozzá, mint akik olyan tisztelettel illetik őt, amelyet az olvasók szinte biztosan saját, húsvét utáni devocionális praxisuk előképeként értelmeznek. Ez különösen nyilvánvaló abból, hogy Máté ismételten a προσκυνέω kifejezést használja a többi evangélista egyéb nyelvi megoldásai helyett. Azokban a jelenetekben, ahol Máté ezt a kifejezést használja, e mozzanatot csak saját szabadon választott szerkesztői erőfeszítéseként értékelhetjük. De, hogy megismételjem a lényegét, Máté célja nem pusztán a történeti torzítás volt. Ehelyett az evangélista keresztény olvasóit próbálta bátorítani, hogy azonosuljanak a jelenetekben bemutatott gesztusokkal, s az emberek Jézus-tisztelete leírásának magasztosabbá tételével Jézus iránti elkötelezettségük elmélyítését célozta.

Azonban természetesen éppen emiatt nem szabad ezeket a jeleneteket a történeti Jézusnak az emberek felől érkező tisztelete és a keresztény körök húsvét utáni imádása közötti direkt folytonosság bizonyítékainak vélni. Ez utóbbi jelentős fejlődést mutat Jézus működésének ideje óta, amely fejlődést történetileg csak újabb tényezők bevonásával magyarázhatunk,

beleértve annak az új „revelációnak” az erőteljes tapasztalatát, amely segített létrehozni a legkorábbi kereszténységre jellemző devóció figyelemre méltó „binitárius” rendszerét és Jézus előzmények nélküli kapcsolatát az Atyával, amely olyannyira központi szerepet töltött be ebben a hitben.³²

32 HURTADO, Religious experience and religious innovation in the New Testament, *Journal of Religion*, 80(2000), 183–205 (könyvünk nyolcadik fejezete).